Aydın Olmak mı, Aydın Kalmak mı?

Ercan Sapmaz

Jean-Léon Gérôme – Diogenes (1860)

Giriş

Bir süre önce yaptığım bir sunumun ardından, değerli bir üstadımız bana **Julien Benda**'nın **Aydınların İhaneti** adlı kitabını hediye etmişti. O gün kendisine, kitabı okuduktan sonra üzerine bir sunum hazırlamak istediğimi söylemiştim.

Kitabı okumaya başladığımda ise verdiğim sözün beni beklediğimden daha kapsamlı bir düşünceye götüreceğini fark ettim.

Benda'nın eleştirisi, yalnızca kendi dönemindeki aydınların tutumlarına ilişkin değildi. Aydının savunduğu değerlerle kurduğu ilişkiyi sorguluyordu: İnsan, doğruluğuna inandığı ilkeleri hangi koşullarda kendi bağlılıklarının gerisine itebilir?

Bu sorunun peşinden giderken ilgim, aydın olmanın koşullarından çok, kazanılmış bir düşünsel bağımsızlığın nasıl korunabileceğine yöneldi.

Bu çalışmada "**düşünce insanı"** ile **"aydın**" sözcüklerini gelişigüzel birbirinin yerine kullanmak istemiyorum.

Düşünce insanı, bilgisiyle ve fikirleriyle düşünce hayatına katkıda bulunan kişiyi anlatır. "Aydın" dediğimizde ise bu birikimin yanında, kişinin toplum karşısındaki düşünsel ve ahlâkî sorumluluğu da gündeme gelir.

Elbette aydın olarak tanınmak, bu sorumluluğun her zaman yerine getirildiği anlamına gelmez. Julien Benda'nın eleştirisini önemli kılan da budur: Bilgisi ve saygınlığı olan bir insan, savunduğu değerlere aykırı davranabilir.

Benda, 1927'de yayımlanan eserinde, düşünce insanlarının doğruluk ve adalet gibi kişilere ve topluluklara göre değişmemesi gereken değerleri savunma sorumluluğunu ele alır. Eleştirisinin hedefinde, kendi döneminin milliyetçi ve siyasal tutkularını sorgulamak yerine, bunlara düşünsel meşruiyet kazandıran aydınlar vardır.

Kitaptaki "ihanet", bir aydının toplumsal meselelerde görüş belirtmesi ya da herhangi bir konuda açıkça tutum alması değildir. Benda'nın eleştirdiği, aydının doğruluk ve adalet gibi evrensel değerleri savunurken, bağlı olduğu çevrenin çıkarları söz konusu olduğunda bu değerlerden uzaklaşmasıdır. Başkalarında haksızlık olarak gördüğü bir davranışı kendi çevresinde haklı göstermeye çalışması, savunduğu ilkelerle çelişmesi anlamına gelir. Üstelik böyle bir tutum, aydının sahip olduğu bilgi ve saygınlığı da bu çelişkiyi haklı göstermek için kullanmasına yol açabilir.

Burada üzerinde durmak istediğim nokta, tarafsızlık ile düşünsel bağımsızlığın birbirine karıştırılmaması gerektiğidir.

Bir aydın, adaletsizlik karşısında açıkça tutum alabilir hatta koşullar bunu gerektirebilir. Onun bağımsızlığını belirleyen, herhangi bir tarafta yer alıp almaması değil, savunduğu ilkeleri, -kim söz konusu olursa olsun- aynı dürüstlükle uygulayabilmesidir.

Benda'nın tarihsel eleştirisi burada başka bir soruya kapı açıyor: Bir insan yaşamının bir döneminde haksızlığa karşı çıkmış, kendi çevresini eleştirmiş, bağımsız düşünmenin bedelini göze almış olabilir. Peki geçmişteki bu tutum, sonraki yıllarda da aynı ölçülerle davranacağını gösterir mi?

Her zaman değil…

Çünkü zamanla kazanılan itibar, kurulan dostluklar, üstlenilen görevler ve yıllarca savunulan görüşler, bir zamanlar eleştirdiğimiz davranışları kendimiz için mazur görmemize yol açabilir

İşte bu nedenle, bir insanın aydın olmasının yanında, yıllar içinde aydın kalmayı nasıl başarabildiği üzerinde de durmak istedim.

Bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturan **'Aydın olmak mı, aydın kalmak mı?'** sorusu, Benda'nın doğrudan ortaya koyduğu bir ayrım değil, onun eleştirisinden hareketle geliştirdiğim bir sorudur.

Kant'ın düşünsel özerklik, Arendt'in sorumluluk, Popper'ın eleştirel sınama ve Kuçuradi'nin değerleme üzerine düşüncelerine de bu sorunun farklı yönlerini anlamak için başvuracağım.

Buradaki amaç kitabı yeniden anlatmak ya da bu düşünürleri aynı görüşte buluşturmak değil, düşünsel bağımsızlığın nasıl korunabildiğini kendi gerekçelerimizle tartışmak…

Bilgi ile Aydınlık Arasındaki Mesafe

Caspar David Friedrich – Sis Denizi Üzerindeki Gezgin (1818)

Bilgi, insanın dünyayı daha iyi anlamasını sağlar; fakat bildiği şeylerin çokluğu, vardığı yargıların kendiliğinden doğru olduğu anlamına gelmez.

Bir konuda uzmanlaşmış kişi, o uzmanlığın sağladığı güvenle başka alanlarda da kesin hükümler verebilir. Daha önemlisi, kendi bilgisini sorgulamayı bıraktığında, yanlışını savunmak için başkalarından daha etkili gerekçeler üretebilir.

Bu yüzden bilgiyle aydınlık arasındaki mesafe, sahip olunan birikimden çok o birikimin nasıl kullanıldığını belirler.

Bir görüşe bağlandığımızda çoğu zaman onu destekleyen bilgileri daha kolay fark ederiz.

Görüşümüze aykırı olanları ise önemsiz bir ayrıntı saymaya yatkın olabiliriz.

Sorun yalnızca yanlış bilgiye inanmak değildir. Doğru bilgilerin içinden yalnızca işimize gelenleri seçerek de yanıltıcı bir sonuca ulaşabiliriz.

Düşünsel dürüstlük, kendimizi haklı çıkaracak kanıtları toplamakla yetinmemeyi gerektirir. Savunduğumuz düşünceyi zorlayan bir olgu, o düşüncenin düşmanı değil, onu daha iyi değerlendirme imkanımızdır.

Kant'ın aydınlanma üzerine düşüncelerini bu açıdan önemli buluyorum. Kendi aklını kullanmak, her söylenene itiraz etmek değildir; kabul ettiğimiz bir yargının gerekçesini başkasının otoritesine bırakmamaktır.

Bir kurumda yıllardır sürdürülen bir uygulamanın neden gerekli olduğu sorulduğunda, «Burada hep böyle yapılır» yanıtını almak mümkündür.

Gelenek, bir uygulamanın nasıl yerleştiğini açıklar; onun bugün de doğru olduğunu tek başına kanıtlamaz.

Aynı şekilde yenilik de yalnızca yeni olduğu için haklı değildir.

Düşünmek, her iki durumda da gerekçe arayabilmektir.

***

Bilmediğimiz bir konuda hüküm vermemek önemlidir.

Bundan daha zor olan, bildiğimizi sandığımız bir konuda yanılabileceğimizi kabul etmektir.

İnsan kendi kanaatini uzun süre savunduğunda, o kanaat düşüncesinin bir parçası olmaktan çıkıp kimliğinin parçası haline gelebilir. Böylece bir görüşü eleştirmek, sanki insanın kendisini eleştirmek anlamına gelir.

Düşünsel olgunluk, görüşlerimizi kişisel değerimizden ayırabildiğimiz ölçüde gelişir.

İnsan bir düşünceyi yalnızca doğru bulduğu için savunmayabilir. O düşünceye yıllarını vermiş, onun çevresinde dostluklar kurmuş, onunla tanınmış olabilir. Böyle bir durumda karşısına çıkan güçlü bir itiraz, yalnızca bir fikri değil, kendisi hakkında oluşturduğu resmi de sarsar.

İşte bu nedenle bazı tartışmalarda kanıtlar arttıkça uzlaşma kolaylaşmaz; taraflar daha da sertleşir. Çünkü tartışılan şey artık düşüncenin doğruluğundan ibaret değildir. İnsan, kendi geçmişinin boşa çıkmasından da korkmaktadır.

Kendi düşüncemizi sorgulamak, sürekli fikir değiştirmek anlamına gelmez. Güçlü gerekçelere dayanan bir görüşü korumak da düşünsel dürüstlüğün parçasıdır.

Fakat hiçbir kanıtın, hiçbir itirazın görüşümüzü değiştiremeyeceğine baştan karar vermişsek, artık onu araştırmıyor, dokunulmaz kabul ediyoruz demektir. Bir düşünceye güvenmekle onu eleştirinin dışında tutmak arasındaki fark burada ortaya çıkar.

Geçmişte doğru bir tutum sergilemiş olmak elbette değerlidir. Ancak o tutumun sağladığı saygınlık, sonraki kararlarımızı eleştiriden bağışık kılamaz. Dün cesaret gösteren biri bugün yetkisini sorgulatmak istemeyebilir. Bunun için geçmişteki ilkelerini açıkça reddetmesi de gerekmez; onları kendisine uygulamaktan vazgeçmesi yeterlidir.

Aydın olmanın ötesinde aydın kalma sorunu, insanın kendi geçmişini bugünkü kararlarının güvencesi saymaya başladığı yerde belirginleşir.

İnsanın Çevresine Karşı Sorumluluğu

Honoré Daumier – Mahkeme Sahnesi (1845)

Bir haksızlık bize uzak bir çevrede ortaya çıktığında, çoğu zaman neyin yanlış olduğunu açıkça görebiliriz. Aynı davranış yakınımızdaki birinden geldiğinde ise niyetleri, koşulları ve geçmişteki iyilikleri hatırlamaya başlarız.

Elbette koşulları değerlendirmek gerekir. Fakat koşulları yalnızca yakın bulduğumuz insan için araştırıyorsak, adaletin gereğini yerine getirmiyor, bağlılığımızı koruyor olabiliriz. Böylece aynı davranış, kimin yaptığına göre farklı bir anlam kazanmaya başlar.

Bağlılıklarımızı yok sayarak düşünemeyiz. Dostlukların, ortak emeklerin ve bir topluluğa duyulan yakınlığın insan yaşamında gerçek bir yeri vardır.

Julien Benda'nın eleştirisi de insanın bütün bu bağlardan kopmasını gerektiren bir çağrı olarak okunmamalı… Onun işaret ettiği tehlike, bağlılığın bir düşüncenin doğruluğunu belirleyen ölçüye dönüşmesidir.

Bir davranışı başkası yaptığında haksızlık sayıp kendi çevremizden biri yaptığında haklı gösterecek gerekçeler arıyorsak, ilkemiz değişmemiş gibi görünse de onu uygulama biçimimiz değişmiştir. Üstelik bu kayırma çoğu zaman açık bir karar olarak değil, makul görünen küçük istisnalarla gerçekleşir.

Bir kurumda önemli bir göreve kimin getirileceği tartışılırken, yıllardır birlikte çalıştığımız bir arkadaşımızın aday olması değerlendirmemizi etkileyebilir. Oysa başka bir adayın yeterliliğini gösteren kanıtlar daha güçlü olabilir.

Yakınlık duygusunun varlığını inkar etmek gerekmiyor; asıl mesele, bu duygunun kararımızdaki payını dürüstçe görebilmektir. Arkadaşımızın yerinde hiç tanımadığımız biri olsaydı aynı gerekçeleri savunabilecek miydik?

Adalet ilkesi, tam da böyle anlarda soyut bir söz olmaktan çıkar.

Âdil bir değerlendirme, farklı koşullardaki insanlara hiçbir ayrım gözetmeden aynı kararı vermek değildir. Koşullar gerçekten farklıysa karar da değişebilir.

Ancak yalnızca yakınımızın lehine olan ayrıntıları özenle araştırıyor, diğer kişinin durumunu aynı dikkatle incelemiyorsak, kararın ölçüsü farkına varmadan değişmiştir.

Gerekçemizin âdil olup olmadığını anlamanın yollarından biri, aynı koşullar başka bir kişi için geçerli olduğunda da o gerekçeyi kabul edip etmeyeceğimize bakmaktır.

Felsefe eğitmeni akademisyen **Ioanna Kuçuradi**'nin değer ve değerleme üzerine düşünceleri, burada önemli bir ayrım yapmamıza yardımcı olur.

Bir insanı değerlendirmek, onun hakkında önceden taşıdığımız kanaati doğrulamak değildir. Yakın olduğumuz biri yanlış bir bilgi verdiğinde niyetini öne çıkarabilir; aynı yanlış başka birinden geldiğinde onu güvenilmezliğin kanıtı sayabiliriz.

Oysa olayın ne olduğunu anlamakla kişi hakkında acele bir hükme varmak farklı işlerdir.

Kuçuradi'nin yaklaşımından hareketle, insanın değerini, yaptığı eylemi ve o eylemin içinde gerçekleştiği koşulları birbirine karıştırmadan değerlendirmemiz gerektiğini düşünüyorum.

Nicolas Poussin – Süleyman'ın Yargısı (1649)

Bir düşünceye veya kuruma bağlılık, o düşünceyi eleştirme imkanını ortadan kaldırdığında kendi amacına da zarar verebilir.

Uzun yıllar emek verdiğimiz bir kurumun yanlışını dile getirmek, geçmişteki emeğimizi geçersiz kılmaz; o emeğin hangi değere yöneldiğini yeniden düşünmemizi sağlar.

Benda'nın üzerinde durduğu düşünsel sorumluluk tam da burada güncel bir karşılık bulur: Bir ilkeyi savunduğumuzu söylemekle, o ilke kendi çevremizi sınırladığında da ona bağlı kalmak arasında fark vardır. Yanlışın konuşulamadığı yerde kurumun itibarı korunuyor gibi görünür ama kendi kararlarını değerlendirme yeteneği giderek zayıflar.

Bir topluluğa bağlılığın nerede sorun haline geldiğini de burada ayırt etmeliyiz.

Ortak amaçlar için birlikte çalışmak, insanın sorumluluk duygusunu güçlendirebilir. Sorun, o ortak amacın yanlışları görünmez kılan bir gerekçeye dönüşmesidir.

Bir arkadaşımızın davranışını yalnızca arkadaşımız olduğu için mazur görüyor, aynı davranışı başkası yaptığında kınıyorsak, artık olayları değil kişileri ölçü alıyoruz demektir. Adaletin aşındığı yer çoğu zaman açıkça ilan edilmiş bir haksızlık değil, kendimize tanıdığımız bu küçük ayrıcalıklardır.

Aynı ilkeye bağlı kalmak, birbirinden farklı olayları birbirinin kopyası saymayı gerektirmez. Koşulların değişmesi, yargımızı haklı olarak değiştirebilir. Ancak farklı koşulları hesaba katmak ile yakınlık duyduğumuz kişiye ayrıcalık tanımak arasındaki sınır, kararımızı kişilerin kimliğine başvurmadan gerekçelendirebildiğimiz yerde belirginleşir.

Bir tartışmada karşımızdakinin yalnızca zayıf ifadelerini seçerek kolayca üstün gelebiliriz. Ancak onun en güçlü gerekçesini anlamaya çalışmadıysak, gerçekte neyi çürüttüğümüz belirsizdir.

Tartışmanın amacı yalnızca karşı tarafın yanıldığını göstermek olduğunda, düşüncenin gelişmesi için gerekli olan karşılaşma yaşanmaz. İyi bir itiraz bazen savunduğumuz görüşü terk ettirmez; onun hangi koşullarda geçerli olduğunu daha açık görmemizi sağlar.

Düşünsel bağımsızlık, her görüşe karşı çıkma alışkanlığı değildir. Çoğunluğun benimsediği bir düşünceyi sırf yaygın olduğu için reddeden kişi de kendi yargısını başkalarının tutumuna göre belirlemiş olur. Bağımsızlık, katıldığımız görüşün de karşı çıktığımız görüşün de gerekçelerini inceleyebilmekte kendini gösterir.

Bilimsel düşüncenin önemli bir özelliği, bir iddianın eleştiriye açık olmasıdır. Bu, gündelik yaşamda her konuda kesinlikten kaçınmamız gerektiği anlamına gelmez. Ancak bir düşünceyi savunurken onu hangi yeni bilginin değiştirebileceğini de düşünmeliyiz. Hiçbir kanıtı kabul etmeyeceğimizi baştan söylüyorsak, artık görüşümüzü sınamıyoruz demektir. Böyle bir tutum, bilgiyle kurduğumuz ilişkiyi zayıflatır.

Albrecht Dürer – Melencolia I (1514)

Karl Popper'in yanlışlanabilirlik ilkesi, bilimsel önermelerin nasıl sınanacağıyla ilgilidir; insan ilişkilerine doğrudan uygulanabilecek bir ahlâk kuralı değildir.

Buna karşın eleştirel yaklaşımının bize düşündürdüğü önemli bir sorun var: Bir araştırma ekibi, beklediği sonucu desteklemeyen verileri görmezden gelirse, çalışmasını savunmuş olmaz; onu güvenilmez hale getirir.

Kendi kanaatlerimizle ilişkimizde de benzer bir tehlike doğar: İtirazları yalnızca etkisizleştirmeye çalıştığımızda, görüşümüzün ne ölçüde doğru olduğunu öğrenme imkanını kaybederiz.

Joseph Wright of Derby – Hava Pompasındaki Kuş Üzerine Deney (1768)

Bir düşünceyi değiştirmek her zaman tutarsızlık değildir. Yeni belge, yeni deneyim veya daha iyi bir gerekçe karşısında görüşünü değiştiren insan, geçmişteki kendisini reddetmiş olmaz; öğrenme yeteneğini kullanır.

Buna karşılık hiçbir yeni kanıt olmadan yalnızca çıkarı değiştiği için ölçütünü değiştiren kişi, farklı bir şey yapmış olur.

Aydın kalmak açısından asıl ayrım burada: **Görüşlerimiz değişebilir; fakat bu değişimin gerekçesini açıklayabilmeliyiz.**

İnsan bazen geçmişte savunduğu bir kararın beklemediği sonuçlar doğurduğunu görür. O kararı alırken belki de iyi niyetlidir. Elindeki bilgiler de sınırlı olabilir. Bunları değerlendirmek gerekir. Fakat iyi niyet, ortaya çıkan zararı görmezden gelmenin gerekçesi olamaz. Sorumluluk, yalnızca karar verdiğimiz anda değil, kararımızın sonuçlarıyla karşılaştığımızda da devam eder. Yanılgıdan öğrenmek, geçmişi savunmaktan daha fazla emek ister.

Düşünsel otoritenin kaynağı üzerinde de durmak gerekiyor.

Bir insanın her tartışmadan haklı çıkarak ayrılması güvenilirliğin ölçüsü olamaz. Böyle bir ölçü, yanılgıyı kabul etmeyi imkânsız hale getirir. Oysa güvenilirlik, bir yargının hangi gerekçelere dayandığının anlaşılabilmesinde ve yeni bilgiler karşısında gerektiğinde düzeltilebilmesinde gelişir. Yanıldığını kabul eden insan her zaman otoritesini kaybetmez; kimi zaman ona duyulan güvenin nedeni tam da budur.

Güç, Başarı ve Adalet

Francisco Goya – Aklın Uykusu Canavarlar Doğurur (1799)

Başarıyla haklılığı birbirine karıştırdığımızda, gücü değerlendirme ölçütüne dönüştürürüz.

Bir uygulamanın etkili olması, onun âdil olduğunu göstermez. Bir kurum hedeflerine ulaşırken bazı insanların haklarını ihlal etmiş olabilir; âdil bir kararın olumlu sonuçları hemen görünmeyebilir.

Julien Benda'nın yaşadığı dönemde eleştirdiği tutumlardan biri, siyasal tutkuların düşünceye kendi ölçülerini dayatmasıydı. Bugün aynı sorunu yalnızca siyaset alanında aramak yetersiz kalır. Bir sonucun cazibesi, ona ulaşmak için kullanılan yöntemi sorgulama gereğini ortadan kaldırdığında, düşünsel yargı başarıya teslim olmaya başlamıştır.

Gücü yalnızca devlet yönetiminde aramıyorum. Bir kurumda terfi kararını veren yönetici de güç sahibidir. Bir topluluğun kanaatini belirleyen saygın kişi de... İnsan bazen açık bir baskı olmadan, yalnızca dışlanmamak için düşüncesini geri çekebilir. Bu yüzden aydın kalmak yalnızca cesur bireyler yetiştirmekle sağlanamaz. İtiraz edenin cezalandırılmadığı, karar verenin gerekçe göstermek zorunda olduğu kurumlara da ihtiyaç vardır.

Kurumsal düzenin önemi burada ortaya çıkar. Çok saygı duyulan bir yöneticinin iyi niyetine güvenebiliriz. Fakat onun yanılabileceğini de kabul etmeliyiz. Kararların gerekçeleri açıklanmıyor ve itirazlar dinlenmiyorsa, yanlışın fark edilmesi kişilerin cesaretine bağlı kalır.

Buna karşılık gerekçelerin tartışılabildiği bir kurum, yöneticinin de kendi kararını yeniden değerlendirmesine imkan verir. Denetim, iyi niyete duyulan güvensizlik değildir; insanın yanılabilir olduğunun kabulüdür.

Eleştiri hakkı kadar eleştiriye nasıl karşılık verildiği de önemlidir. Bir yönetici kendisine yöneltilen itirazı kişisel bir saldırı sayıyorsa, çevresindeki insanlar yalnızca onun duymak istediklerini söylemeye başlayabilir. Oysa bir itirazın rahatsız edici olması, yanlış olduğunu göstermez. Demokratik bir anlayış, insanın kendi kararlarının da sorgulanabileceğini kabul etmesini gerektirir.

Bir düşüncenin yaygın biçimde benimsenmesi, onun doğruluğunu tek başına kanıtlamaz.

Azınlıkta kalmak da bir görüşü kendiliğinden daha değerli kılmaz.

Çoğunluk, kimi zaman güçlü gerekçelerle aynı sonuca ulaşır; kimi zaman da yerleşmiş bir alışkanlığı sorgulamadan sürdürür. Değerlendirme, görüşü kaç kişinin savunduğuna değil, onu destekleyen gerekçelere dayanmalıdır.

Burada "çoğunluk" ile "yetki" arasındaki farkı da görmeliyiz.

Bir okulda öğrencilerin çoğu bir uygulamaya karşı çıkabilir ama kararı az sayıdaki yönetici verir. Böyle bir durumda yalnızca kimin sayıca fazla olduğuna bakmak, kimin sözünün etkili olduğunu açıklamaz. Kararın kimleri etkilediğini ve o insanların itirazlarını duyurup duyuramadığını da incelemek gerekir.

Kurumlarda sorumluluk çoğu zaman görevler arasında bölünür. Bilgiyi toplayan, raporu hazırlayan ve kararı onaylayan kişiler farklıdır. Bu iş bölümü gerekli olabilir ama herkes yalnızca kendi payına bakarsa, kararın bütününü kimse görmeyebilir.

Hatalı bir bilginin rapora girmesiyle başlayan süreç, birçok kişinin kendi görevini eksiksiz yaptığını düşündüğü halde yanlış bir sonuca ulaşabilir. Böyle durumlarda sorumluluk, yalnızca kimin hangi belgeye imza attığına indirgenemez.

***

Hannah Arendt'in, Adolf Eichmann'ın yargılanması üzerine düşünceleri bu sorunu tarihsel olarak çok daha ağır bir bağlamda ele alır.

Eichmann, Almanya'da Nazi yönetimi sırasında Yahudilerin toplama ve imha kamplarına gönderilmesinin örgütlenmesinde görev almıştı. 1961'de Kudüs'te yargılanırken kendisini emirleri yerine getiren bir görevli olarak savundu.

Arendt'in "kötülüğün sıradanlığı" anlatımı, bu suçları sıradan veya önemsiz saymak anlamına gelmez. Dikkat çektiği meselelerden biri, insanın yaptığı işin anlamını ve sonuçlarını düşünmekten uzaklaşabilmesiydi. Elbette Nazi suçlarıyla gündelik kurumsal yanlışlar aynı düzeye konulamaz. Ancak şu soruyu kendi kararlarımız için de sorabiliriz: Bir işi yapmamızın bizden istenmiş olması, o işin sonuçlarını değerlendirme sorumluluğumuzu ortadan kaldırır mı?

Emir ve görev, davranışın nasıl gerçekleştiğini açıklayabilir ama onu kendiliğinden haklı çıkarmaz.

Arendt'in açtığı bu tartışma, kötülüğün yalnızca kötü niyetli insanların kişisel özellikleriyle açıklanamayacağını da düşündürür.

İnsan bazen yaptığı işin sonuçlarını bütünüyle görmez; bazen görmek istemez. Buradan herkesin aynı ölçüde sorumlu olduğu sonucu çıkmaz. Yetki, bilgi ve tercih imkanları farklıdır. Buna karşın sorumluluğu değerlendirirken yalnızca kişinin niyetine değil, neyi bildiğine, neyi bilebileceğine ve ne yapma imkanına sahip olduğuna da bakmak gerekir. Bu ayrım, hem kolay suçlamadan hem de kolay aklamadan uzak durmamızı sağlar.

***

Aydın kalmanın güçlüklerinden biri, bir görüşe kuvvetle karşı çıkarken o görüşü savunan insanı da doğru değerlendirebilmektir.

İnsanları yalnızca benimsedikleri düşünceye göre ele aldığımızda, onların gerekçelerini ve farklılıklarını görme imkanımız daralır. Eleştiri, karşıdakini hazır bir kalıba yerleştirdiğinde düşünsel niteliğini de yitirmeye başlar.

Kuçuradi'nin insanın değeri üzerine düşünceleri, eleştirinin sınırlarını anlamak bakımından da önemlidir. Bir insanın davranışını yanlış bulabilir, verdiği kararın sonuçlarını sert biçimde eleştirebiliriz. Ancak o kişiyi tek bir davranışa indirgediğimizde, onu anlamayı da doğru değerlendirmeyi de güçleştiririz.

Bir yöneticinin haksız kararını sorgulamakla o kişinin artık hiçbir hakka sahip olmadığını düşünmek aynı şey değildir. İnsanın değerini gözetmek, yanlışını görmezden gelmek değil, eleştiriyi adil bir zeminde tutmaktır.

Söz söyleme sorumluluğu, her durumda hemen konuşmayı gerektirmez. Bir meslektaşımız hakkında ciddî bir suçlama ortaya atıldığında, önce iddianın dayanaklarını öğrenmek gerekir; doğrulanmamış bir bilgiyi yaymak da haksızlık doğurabilir.

Fakat bir insanın yanlış bilgi yüzünden zarar gördüğü açıkça ortaya çıkmışsa, ilişkilerimiz bozulmasın diye sessiz kalmayı ihtiyatla açıklayamayız. Konuşmanın değeri, sesimizin yüksekliğinde değil, bildiklerimizin sağlamlığında ve üstlendiğimiz sorumlulukta aranmalıdır.

Söz söylemenin de bir ahlâkı var. Bir insanı eleştirirken gerçeğe uygun davranmak, kesin olmayanı kesinmiş gibi sunmamak ve karşı görüşü çarpıtmamak zorundayız.

İyi bir amaç taşıdığımızı düşünmemiz, kötü bir yöntemi kendiliğinden kabul edilebilir hale getirmez. Savunduğumuz değeri, onu savunurken kullandığımız yöntemle de korumalıyız.

Düşünsel cesaret, her tartışmada en sert sözü söylemek değildir. Bazen herkesin doğru kabul ettiği bir düşüncenin dayanağını sormak daha fazla cesaret gerektirir. Özellikle yakın olduğumuz insanların yanında böyle bir soru sormak kolay değildir. Çünkü itirazımız, yalnızca görüş ayrılığı yaratmayabilir; ilişkilerimizi de etkileyebilir. Buna karşın bir düşüncenin sorgulanmasını sırf bu nedenle engelliyorsak, kendi yargımız üzerindeki yetkiyi başkalarının beklentilerine bırakmış oluruz.

Bir düşüncenin değeri, eleştiriden uzak tutulmasında değil, ciddi itirazlar karşısında gerekçelerinin yeniden incelenebilmesinde ortaya çıkar.

Böyle bir inceleme her zaman fikir değiştirmeyi gerektirmez; kimi zaman görüşümüzü daha sağlam temellere oturtur. Fakat eleştiriyi henüz dinlemeden geçersiz sayıyorsak, düşüncemize duyduğumuz güveni değil, onu sınamaktan kaçındığımızı göstermiş oluruz.

İfade özgürlüğünü savunmak, dile getirilen her görüşü onaylamak anlamına gelmez. Bir toplantıda yanlış bulduğumuz düşünceye güçlü gerekçelerle karşı çıkabiliriz. Fakat yalnızca o düşünceden rahatsız olduğumuz için konuşanın söz hakkını ortadan kaldırmak, yanlışlığı göstermenin yerine susturmayı koymaktır.

Tehdit, şiddete yöneltme ve başkalarının haklarının ihlali ayrıca değerlendirilmelidir. Burada savunulan, farklı görüşlerin baskı altında kalmadan gerekçeleriyle tartışılabildiği bir ortamdır.

Aydın Kalmak Neden Daha Zor?

Zamanla insanın bilgisi kadar kaybedecekleri de artar. Bir konum edinir, başkalarının güvenini kazanır, geçmiş kararlarıyla tanınır.

Bu birikim, değerli olduğu kadar zorlayıcıdır. Gençliğinde eleştiri hakkını savunan biri, karar verme yetkisini elde ettiğinde, itirazları bir engel gibi görmeye başlayabilir. Burada kişinin bütün ilkelerini değiştirmiş olması gerekmez. Bazen yalnızca o ilkelerin kendi yetkisini de sınırladığını unutması yeterlidir.

Bir kurumda görev almadan önce kararların açıkça tartışılmasını savunan bir insan, karar verme yetkisini elde ettiğinde eleştirilerin işleri yavaşlattığını söylemeye başlayabilir. Belki gerçekten zaman baskısı vardır. Ancak bu gerekçe, geçmişte savunduğu ilkeyi artık neden uygulamadığını sorgulama yükümlülüğünü ortadan kaldırmaz.

Yetki sahibi olduğumuzda değişen şey, sadece sorumluluğumuz değil, kendi gerekçelerimizi haklı görme eğilimimiz de olabilir.

Bu nedenle kendisine itiraz edebilen insanların varlığı değerlidir. Hepimizin onaylanmaya ihtiyacı olabilir.

Fakat yalnızca bizi onaylayan kişilerle çevrili olmak, kendi yanılgılarımızı görmemizi zorlaştırır. Bir dostun veya çalışma arkadaşının saygılı ama açık bir itirazı, bazen uzun bir övgüden daha yararlıdır.

Burada önemli olan, itirazı kişisel bir saldırı saymadan gerekçesini dinleyebilmektir.

Yanılgı, düşünce hayatının kaçınılmaz bir olasılığıdır. Aydın kalmayı hiç hata yapmamakla ölçemeyiz. Yeni bilgiler karşısında görüşünü değiştiren kişi, geçmişine saygısızlık etmiş olmaz. Asıl tutarsızlık, aynı olayı yalnızca kendi çıkarımız veya bağlılığımız değiştiği için farklı ölçülerle değerlendirmemizdedir.

Görüşümüzdeki değişimi hangi gerekçelere dayandırdığımızı açıklayabilmek, düşünsel güvenilirliğin önemli bir parçasıdır. Düşünsel bağımsızlığı yalnızca kişisel cesarete bağlamak bu yüzden eksik kalır.

Eleştirinin sürekli cezalandırıldığı bir kurumda, en yetkin insanlar bile bir süre sonra bazı soruları sormamayı tercih edebilir.

Bu durum yalnızca açık baskıyla oluşmaz; yükselme imkanlarının daralması, dışlanma korkusu veya sürekli onay beklentisi de aynı sonucu doğurabilir.

Bir kurumun düşünsel niteliği, yalnızca orada ne kadar bilgili insan bulunduğuyla değil, o insanların yanlışları ne ölçüde dile getirebildiğiyle de ilgilidir.

Büyük tarihsel olaylar üzerine konuşmak kolaydır; çünkü çoğu zaman sonucun ne olduğunu biliriz. Gündelik yaşamda ise kararları sonuçlarını tam görmeden veririz. Bir raporun eksik olduğunu fark ettiğimizde, bir görev dağılımında yakınlık ilişkilerinin etkili olduğunu gördüğümüzde veya bir iddiayı doğrulamadan paylaştığımızda da düşünsel bir tercih yaparız.

Aydın kalmak, yalnızca büyük konularda doğru tarafta görünmekle ilgili olamaz. Küçük kararlarımızda kullandığımız ölçütler, zamanla büyük kararlarımızı da belirler.

Bilimsel araştırmada da bu sınavın belirgin bir karşılığı vardır. Bir ekip yıllarca emek verdiği çalışmanın beklediği sonucu vermediğini görebilir. Verileri değiştirmek ya da yalnızca olumlu bulguları öne çıkarmak, kısa vadede itibarını koruyor gibi görünebilir. Oysa böyle bir tercih, araştırmanın güvenilirliğini ortadan kaldırır.

Benzer biçimde, düşünce insanı da kendi tezinin zayıf yanlarını saklayarak değil, onları görünür kılabildiği ölçüde güven kazanır. Bilgiye duyulan saygı, sonuca duyulan bağlılıktan önce gelmelidir.

Böyle bir durum gündelik ilişkilerimizde de yaşanır. Yakın birimizin davranışını eleştirirken kullandığımız dili, bize uzak birine karşı da kullanabiliyor muyuz?

Kimi zaman eşit ölçüt uygulamak, herkese aynı cümleyi söylemek değildir; koşulların farklılığını dikkatle anlamak gerekir. Fakat koşulları değerlendirmekle kişilere ayrıcalık tanımak arasındaki farkı açıklayamıyorsak, kendi kararımızı yeniden gözden geçirmeliyiz.

***

Düşünsel güvenilirlik, bir insanın hiç yanılmamasından doğmaz. Yanılgısı ortaya çıktığında, onu saklamamasından doğar.

Bu tutumun gösterişli bir yanı olmayabilir. Fakat başkalarının onun sözüne güvenebilmesini sağlayan şey, tam da gerektiğinde kendi yanlışını düzeltebilmesidir.

Toplumun aydından beklentisi de kendi içinde çelişkiler taşıyabilir. Bağımsız olmasını isteriz; ancak bizim görüşümüze itiraz ettiğinde bu bağımsızlıktan rahatsız olabiliriz. Bizi destekleyen açıklamayı cesaret, bizi eleştiren açıklamayı tarafgirlik saymak kolaydır.

Böylece aydından düşünmesini değil, bizim adımıza konuşmasını istemeye başlarız. Düşünsel bağımsızlığa gerçekten değer veriyorsak, onun sonuçlarını yalnızca hoşumuza gittiğinde kabul edemeyiz.

Bir aydının bağımsızlığı, her konuda tarafsız görünmesine bağlı değildir. Adaletsizlik karşısında açık bir tutum almak, bağımsız yargıdan vazgeçmek anlamına gelmez. Julien Benda'nın eleştirisinin hedefi de aydının adalet ve özgürlük gibi değerlere bağlılığı değil, bu değerleri kendi çevresinin çıkarlarına göre farklı uygulamasıdır. Asıl sınav, savunduğumuz ilkenin kendi tercihlerimizle çatıştığı anda da geçerli olduğunu kabul edebilmektir.

Yakın olduğumuz bir kişinin iddiasını araştırmadan kabul ederken, aynı iddiayı başka birisi dile getirdiğinde kanıt arıyorsak, sorunumuz, hangi görüşü benimsediğimizden önce o görüşe nasıl ulaştığımızdır.

Adalet, kendi çevremize ayrıcalık tanıdığımız halde başkalarından tarafsızlık bekleyebileceğimiz bir ilke değildir. Kullandığımız ölçünün değerini, bize karşı da uygulanmasını kabul edip edemediğimiz gösterir.

Kant'ın kendi aklını kullanma çağrısı, Arendt'in düşünme ve sorumluluk tartışması, Popper'ın eleştiriye açık bilgi anlayışı ve Kuçuradi'nin doğru değerlendirmeye verdiği önem, aynı görüşün farklı söylenişleri değildir. Her biri başka bir sorunu ele alır. Fakat birlikte düşündüğümüzde önemli bir bağlantı ortaya çıkar:

Kendi yargımızı kurabilmek, o yargının sonuçlarını üstlenmek, eleştiri karşısında onu sınayabilmek ve insanı doğru değerlendirmeye çalışmak birbirinden ayrılamaz.

Nitekim aydın kalmayı zorlaştıran da bu sorumlulukların hayatın farklı anlarında yeniden karşımıza çıkmasıdır.

***

Eleştirinin bedeli ağırlaştığında insanlar çoğu zaman sessizleşir.

Bu sessizliği onay sanmak ciddî bir hatadır.

Bir kurumda herkes aynı görüşü dile getiriyorsa, bunun nedeni gerçekten ikna olmuş olmaları da olabilir, itiraz etmekten çekinmeleri de… Bu iki durumu ayırt etmek için insanların ne söylediğine değil, farklı bir şey söylediklerinde neyle karşılaştığına bakmak gerekir. Demokratik kültürün sınavı burada başlar.

Bir insanın neden belirli bir tutum aldığını anlamaya çalışmak, o tutumu haklı bulmakla aynı şey değildir. İşini kaybetmekten korktuğu için sessiz kalan bir çalışanın koşullarını dikkate almalıyız. Ancak bu sessizliğin başkalarına verdiği zararı da değerlendirmeden bırakamayız. Sağlam bir eleştiri, kişinin karşı karşıya bulunduğu güçlüğü görürken davranışının sonuçlarını da gözden kaçırmaz.

Bir görüşün yanlışlığını göstermek için o görüşü savunan kişiyi küçültmeye gerek yoktur. Hatta alay, çoğu zaman tartışmayı sonlandırır; çünkü insanı gerekçelerini gözden geçirmek yerine kendisini savunmaya zorlar.

Buna karşılık yanlışın nerede başladığını ve hangi bilgiyle düzeltilebileceğini göstermek, hem eleştiriyi güçlendirir hem de karşı tarafın düşünme imkanını korur. Aydın sorumluluğunun bir yönü de budur: **Haklı olduğumuz durumda bile kullandığımız yöntemi sorgulayabilmek**…

Sonuç

Başlangıçtaki soruya dönersek, aydın olmakla aydın kalmak arasında yalnızca zaman farkı yoktur.

Aydın olmak bilgi edinmeyi, düşünme alışkanlığı geliştirmeyi ve hazır yargılarla hesaplaşmayı gerektirir.

Aydın kalmak ise zaman içinde kazandığımız konumun, bağlılıkların ve geçmiş başarıların yargılarımız üzerindeki etkisini fark etmeyi zorunlu kılar.

İnsan bir ilkeyi ilk kez savunurken onun kendi hayatında hangi bedellere yol açacağını bilmeyebilir. Yıllar sonra aynı ilke kendi kararını sınırladığında, sözünün ne kadarını koruyabildiği ortaya çıkar.

Bu yüzden **düşünsel bağımsızlığın en güç yanı, kişinin kendi çıkarını da değerlendirme konusu yapabilmesidir**.

Başkasının ayrıcalığını kolayca görebiliriz; kendi ayrıcalığımızı ise emek, hak ediş veya zorunluluk olarak açıklayabiliriz.

Elbette her farklı durum ayrıcalık değildir. Fakat bu ayrımı yaparken kendimiz için kullandığımız gerekçelerin başkaları için de geçerli olup olmadığını sormak zorundayız.

Adalet, yalnızca karşı tarafın davranışını ölçen bir cetvel olarak kaldığında, kendimize karşı sorumluluğumuzu yerine getirmiş olmayız.

Aydın kalmak, kendi düşüncelerimizi her koşulda haklı saymaktan uzak durabilmektir.

Bu, kararsızlık içinde yaşamak demek değildir. Bir görüşü güçlü biçimde savunurken onun hangi gerekçelere dayandığını bilmek ve yeni bir bilgi karşısında o gerekçeleri yeniden incelemeye hazır olmak gerekir. Düşünceyi ciddîye almak, kendi yargımızı da eleştirinin dışında tutmamaktır.

Demokratik yaşamda bunun karşılığı, özgürlüğün yalnızca kendi sözümüz için istenemeyeceğidir.

Katılmadığımız görüşleri güçlü biçimde eleştirebiliriz. Hatta bazı iddiaların yanlışlığını göstermek, kamusal bir sorumluluk olabilir.

Fakat bir görüşü yanlış bulmak, tek başına o görüşü susturmanın gerekçesi değildir. Elbette tehdit, şiddete yöneltme ve başkalarının haklarını ihlal eden eylemler ayrı değerlendirilir. Buradaki temel mesele, itirazı ortadan kaldırarak değil, gerekçelerle karşılayarak ortak yaşamı sürdürebilmektir.

Julien Benda'nın kitabına döndüğümüzde, eleştirisinin yalnızca belirli bir dönemin aydınlarına yönelmediğini daha iyi anlıyoruz. Onun ilettiği soru, düşüncenin siyasal ve toplumsal tutkular karşısında hangi ölçüye sadık kalacağıdır.

Bu çalışma ise o soruyu insanın zaman içindeki değişimine taşıyor: Dün bağımsız yargıda bulunabilen biri, bugün kazandığı konumu korumak için kendisine hangi istisnaları tanıyabilir?

Bu istisnalar her zaman açık bir baskının sonucu değildir. Bazen kimseyi incitmemek, bazen geçmişteki kararlarımızla çelişmemek bazen de yerimizi kaybetmemek için ortaya çıkar. İlke sözde korunurken, kararlarımız üzerindeki etkisi azalabilir.

Aydın kalma meselesi, tam da bu sessiz uzaklaşmayı fark edebilme sorumluluğudur.

Böyle bir sorgulamanın bedeli olabilir. Sevdiğimiz insanlarla görüş ayrılığına düşebilir, yıllarca savunduğumuz bir düşünceyi düzeltmek zorunda kalabiliriz. Bazen de doğru bildiğimiz bir sözü söylemek, kazandığımız konumu tehlikeye atabilir.

Bunların hiçbiri hafife alınmamalı… **Bir ilkenin değeri, onu savunmanın kolay olduğu zamanlarda değil, kendimiz için sonuçlar doğurduğu anlarda anlaşılır.**

Bir ilkenin asıl değeri, yalnızca başkalarının davranışlarını eleştirirken değil, kendi kararlarımızı da onunla sorgulayabildiğimizde ortaya çıkar. Başkalarından beklediğimiz düşünsel dürüstlüğü kendimiz için de bağlayıcı görmüyorsak, savunduğumuz ilke zamanla yalnızca bir eleştiri aracına dönüşür. Bu nedenle aydın kalma sorusunu bir başkasının yaşamına yöneltilmiş bir hüküm olarak değil, hepimizin kendi kararlarıyla yeniden cevapladığı bir soru olarak görmeliyiz.

***

Bu sorgulamanın Masonluk anlayışında da özel bir yeri olduğunu düşünebiliriz.

Masonlukta insanın kendisini geliştirmesi, yalnızca kendi yetkinliğini artırmak için değildir. Daha âdil ve insanca bir ortak yaşama katkıda bulunabilmek, kişinin, önce kendi yargılarını ve davranışlarını aynı ölçülerle değerlendirmesini gerektirir.

Masonların tüm insanların ortak mutluluğu için kurulmasını düşledikleri insanlık mabedine katkıları, başkalarından bekledikleri erdemleri kendi yaşamlarında ne ölçüde gerçekleştirebildikleriyle anlam kazanır. Masonluktaki kardeşlik de ancak yanlış karşısında susmayı değil, birbirlerini daha iyiye yöneltmeye yardımcı olmayı içerdiğinde bu amaca hizmet eder.

Sonunda bu çalışmada belirginleşen düşünce şöyle: **Aydın olmak, insanın bilgisini ve yargısını geliştirmesiyle başlar. Aydın kalmak ise o yargının kendi yaşamında da geçerli olmasına razı olmayı gerektirir**.

İnsan, en güçlü olduğu yerde eleştiriye açık kalabiliyor mu?

Haklılığından emin olduğu bir konuda karşısındakini gerçekten dinleyebiliyor mu?

Yanıldığını gördüğünde geçmişini korumak için yeni mazeretler üretmek yerine düşüncesini düzeltebiliyor mu?

Bu sorulara bir kez cevap verip konuyu kapatamayız. Hayat değiştikçe, yetkimiz ve ilişkilerimiz değiştikçe cevaplarımız da yeniden sınanır. Aydın kalmanın güçlüğü de değeri de işte burada…

Kaynakça

Benda, Julien. Aydınların İhaneti. Çeviren: Cem Soydemir. 4. basım. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021.

Arendt, Hannah. Kötülüğün Sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs'te. Çeviren: Özge Çelik. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.

Kant, Immanuel. Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi. Çeviren: İoanna Kuçuradi. 7. basım. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2018.

Kant, Immanuel. "Aydınlanma Nedir?" (1784). Türkçe çeviri için: Nejat Bozkurt (çev.), Aydınlanma Nedir? İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

Popper, Karl R. Bilimsel Araştırmanın Mantığı. Çevirenler: İlknur Aka ve İbrahim Turan. 12. basım. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.

Popper, Karl R. Açık Toplum ve Düşmanları. Cilt I: Platon'un Büyüsü, çev. Mete Tunçay; Cilt II: Hegel, Marx ve Sonrası, çev. Harun Rızatepe. 9. basım. Ankara: Liberte Yayınları, 2024.

Kuçuradi, İoanna. İnsan ve Değerleri: Değer Problemi. 6. basım. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2016.

Kuçuradi, İoanna. Etik. 8. basım. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2022.

Kuçuradi, İoanna. İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları. 4. basım. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2018.